

УДК 81'246.2

Федорчук Т. М.

РІДНА МОВА ТА ЇЇ САМОВИЗНАЧЕННЯ БІЛІНГВАМИ

Статтю присвячено проблемі рідної мови та її самовизначенню білінгвами. Виділено функціональний та культурно-ціннісний критерії, за якими мовці визнають рідною ту чи іншу мову, а також схарактеризовано можливі варіанти визнання двомовними особами рідної мови. За результатами анкетування проведено порівняння самовизначення білінгвами рідної мови та мови спілкування їхніх батьків, комунікативної поведінки респондентів та їхньої декларованої рідної мови.

Поняття рідної мови, яке широко застосовується в різних галузях лінгвістичної науки, не має однозначного тлумачення. Поширення й активне застосування в СРСР російської мови дало можливість дослідникам говорити про існування двох рідних мов та про можливі зміни рідної мови впродовж життя людини.

Перш за все вчені наголошували на критерії досконалості володіння мовою, активності її вживання у різних сферах спілкування, перебігу процесів мислення за допомогою певної мови. Так, В. Авронін [1, 56] рідною мовою вважає ту мову, якою певна людина або колектив найбільш вільно й активно послуговуються в усіх випад-

ках життя, за допомогою якої вони частіше і легше виражають свої думки будь-якого змісту, тобто якою вони зазвичай думають. Таку думку поділяють Г. Ібрагімов та К. Зачосов [6], які розвивають поняття рідної мови насамперед на соціальній основі. Дослідники доводять, що сама етнічна сутність людини формується не біологічно та психологічно, а соціально, тому і рідна мова, як значима риса цієї сутності, формується також лише соціально. Причому всі названі вчені наголошують на можливості існування двох рідних мов, які, проте, можуть перебувати в ієрархічній залежності відповідно до ступеня володіння кожною з них. Т. Бертагаєв [2] пропонує

розрізняти рідні мови не лише за ступенем володіння ними, а й за часом їх засвоєння. Він виділяє на цій підставі вторинну та другу рідні мови. Вторинна рідна мова - це мова, якою носій не володів з дитинства, мова, яка нашарувалася на материнську і стала рідною. Другою рідною мовою автор вважає мову, яка функціонувала в родині носія з дитинства, і є рідною нарівні з іншою мовою. Згадані тлумачення абсолютизують соціальний підхід, не фіксуючи етнологічний елемент, оминають підхід до мови як до засобу зв'язку особистості з її етносом.

Іншим напрямком розвитку цього поняття є розширення його змісту, коли береться до уваги важлива риса рідної мови - здатність забезпечити індивіду стан самоідентифікації. А всі інші властивості мови розглядаються як похідні, оскільки досконалість володіння, швидкість, зручність і звичність мовного вживання - це форми існування самоідентифікації. Рідна мова в такому тлумаченні розглядається як могутній засіб самовизначення і самоорієнтації індивіда, здатності маркувати себе в етнічному, національному плані. Варто згадати також лінгвософську інтерпретацію рідної мови Т. Возняка, який розглядає її не тільки як засіб комунікації чи як проблему світогляду, а й як проблему світу - його краху чи континуування. «Кожен з нас, перебуваючи в світі, має право на збереження саме такої самості, яка забезпечується саме цим світом, а отже, саме цією конкретною мовою... Практикування мови є функцією підтримання стабільності світу - мови, функцією світопідтримкою. Натомість руйнування такого світу - мови через інвазію іншої мови, чи в силу будь-якого іншого відмінення актуального світу - мови, не може не сприйматися людиною, як у буквальному розумінні слова "кінець світу"» [3, 107]. Хоча ці підходи виходять за межі власне лінгвістики, важливим є акцент на рідній мові як факторі національної ідентифікації особистості та неможливості, відповідно, мати дві рідні мови. На тому, що поняття рідної мови асоціюється з національною приналежністю людини, наголошує і В. Русанівський [5].

Вважаємо доцільним дотримуватися підходу до розуміння рідної мови, запропонованого Н. Шумаровою [6]. Вона поєднує етнолінгвістичні, лінгвістичні та соціопсихолінгвістичні чинники. Рідна мова тлумачиться як мова спілкування з матір'ю, перша система засвоєння інформації, засіб формування когнітивно-комунікативних навичок в однорідному чи неоднорідному мовному середовищі. З усіх компонентів, які можуть бути введені в обсяг поняття, дослідниця

обирає лише деякі, а саме суб'єкт передачі мови, порядок і час засвоєння та характер мовного середовища. Під суб'єктом передачі можна розуміти матір, родину, соціум. Проте якщо в одномовному середовищі ці компоненти взаємодіють в одному напрямку, то в двомовному можуть виникати суперечності між мовою матері та родини, матері та соціуму. Суть розбіжності мови індивіда і соціуму, зміни мови під впливом різних суб'єктивних чи об'єктивних факторів вдало передають поняття функціонально першої та функціонально другої мови, що використовуються стосовно індивіда. Кожне з них може збігатися з поняттям «рідна мова». В період, коли індивід спілкується з членами колективу рідною мовою, вона є функціонально першою, але вже при переході на іншу мову як засіб спілкування у більшості комунікативних ситуацій рідна мова стає функціонально другою. Функціонально першою є мова, якою людина користується переважно, якою задовольняє культурно-інформаційні потреби. У перші роки життя людини функціонально першою є рідна мова, але в подальшому ситуація може змінюватися, оскільки функціонально першу мову здебільшого диктує соціум, мовна політика в державі, соціально-культурні норми середовища. Це мова, що характеризується високим рівнем престижу в суспільстві, мова ціннісної орієнтації, вираженої у намаганнях стати рівноправним членом соціуму.

Окремим аспектом проблеми рідної мови є її самовизначення мовцями. У свідомості мовця, на нашу думку, може існувати два критерії, за якими він визнає рідною ту чи іншу мову. Це функціональний критерій, що базується на зовнішніх виявах мовної поведінки, та культурно-ціннісний, зумовлений місцем кожної з мов у системі цінностей даної особи. Якщо говорити про одномовний соціум, то у його представників при самовизначенні рідної мови обидва підходи у свідомості збалансовані. Одна і та ж мова безконфліктно визнається рідною як з функціональної, так і з культурно-ціннісної точки зору.

У двомовному соціумі для двомовних осіб можливі різні варіанти визнання мовцями рідної мови. Найтипівішими, на нашу думку, є такі.

1. За умов, коли мовець з раннього дитинства засвоює обидві мови паралельно (особливо при дотриманні в родині стратегії особи), і як наслідок формується продуктивна змішана двомовність, обидві мови можуть бути визнані цим мовцем як рідні за функціональним критерієм. При цьому в деяких випадках одна з мов може

сприйматися як вища у ціннісних пріоритетах мовця під впливом суспільних та індивідуальних стереотипів, соціального статусу мов і їх прес-тижу.

2. У разі коли реальна рідна мова мовця, мова його дитинства, за допомогою якої сформувалися світогляд і система цінностей особи, з часом стає функціонально другою, два критерії визнання рідної мови у свідомості цього мовця можуть не збігатися. Одна мова (функціонально перша) може визнаватися рідною за функціональним критерієм, а інша (функціонально друга) - за ціннісним.

3. Двомовна особа може визнати рідною лише одну з двох мов, якими володіє, причому це може відбутися одночасно як з функціональної,

так і з культурно-ціннісної точки зору (коли реальна рідна мова є функціонально першою), або ж лише за одним з двох критеріїв, який для мовця є пріоритетним. Так, наприклад, частина українців, домінуючою мовою спілкування яких на сьогодні є російська, при опитуванні рідною визнали українську, керуючись саме культурно-ціннісним критерієм.

Досліджуючи проблему самовизначення рідної мови, ми провели анкетування серед старшокласників та студентів м. Києва (загалом 1800 респондентів).

Визначення рідної мови самими респондентами перебуває у безпосередній залежності від мови спілкування у родині білінгвів. Ця залежність представлена у табл. 1.

Таблиця 1. Залежність самовизначення рідної мови від мови батьків (у %)

Рідна мова (РМ) респондентів	Учні СШ			Учні ПТУ			Студенти		
	Українська	Російська	Обидві	Українська	Російська	Обидві	Українська	Російська	Обидві
Українська	94	1	5	88	5	7	93,7	2,5	4
Російська	11	70,5	18,5	6	77,5	16,5	6	79	16
Різна в обох	7,6	23	69,4	4,6	29	66,4	5,7	23	71,3

Зауважимо, що до уваги брали відповіді лише респондентів-українців, оскільки україномовні родини росіян - явище нетипове, а в російськомовних родині рідна мова однозначно декларується як російська.

Тому, виключивши анкети респондентів-росіян (591), кожна з трьох статистичних груп (учні СШ, учні ПТУ, студенти) стала містити по 400 осіб. Ці вибірки були поділені на три сукупності респондентів залежно від мови їхніх батьків (українська, російська, різна в обох). Орієнтуючись на найменшу частоту в цих сукупностях (121 особа), було зроблено повторно статистичну вибірку з рівними частотами в кожній з них (по 363 особи). Цим самим уможлилювався порівняльний аналіз залежності самовизначення рідної мови респондентів виділених трьох груп від мови їхніх батьків.

Під час спілкування з батьками формується та вдосконалюється розумова діяльність дитини, її соціальна й індивідуальна ідентифікація. Тому самовизначення рідної мови дається респондентами, як правило, не тільки відносно до їхньої функціонально першої, домінуючої мови спілкування, а тлумачиться передусім як мова батьків, родини, мова роду.

Так, респонденти з україномовних родин рідною мовою визнають українську. Це 94% учнів шкіл, 88% учнів ПТУ та 93,7% студентів. Можна зробити висновок, що ці респонденти при визначенні своєї рідної мови керуються переважно культурно-ціннісним підходом, оскільки реальна мовна поведінка є україномовною лише у 10-15% опитаних, і саме для них українська є рідною з функціональної та культурно-ціннісної точки зору. Лише, відповідно, 5%, 7% та 4% опитаних вважають рідними обидві мови. Останнє пояснюється тим, що ці респонденти при визначенні рідної мови враховували не тільки мову родини, національність, а й свою власну мовну поведінку, домінуючу мову спілкування, яка не збігається з мовою батьків, тобто два вищезокреслені підходи. Респонденти з російськомовних родин схильні до визнання рідною російську мову, причому цей відсоток зростає від учнів до студентів (70,5% старшокласників, 77,5% учнів ПТУ та 79% студентів). Серед цих респондентів українську визнають рідною лише, відповідно, 11%, 6% та 5% опитаних. Можна припустити, що це представники певною мірою денационалізованих українських родин, де мова

батьків, перша мова дитинства, не протидіє мовним нормам оточення, яке приписувало російськомовний тип спілкування. Тому мова родини, батьків і функціонально перша мова у таких респондентів, як правило, збігається, а отже, і не виникає конфліктного самовизначення, як у представників тих україномовних родин, де ці два параметри часто не збігаються. Отже, визначення цими мовцями своєї рідної мови ґрунтується, перш за все, на функціональному підході. Звернемо увагу, що серед респондентів з російськомовних родин порівняно із респондентами з україномовних родин, майже втричі більше тих, хто визнає рідними дві мови. Ці респонденти при визначенні своєї рідної мови намагалися врахувати як функціональний, так і культурно-ціннісний підходи. 69,4% старшокласників, 66,4% учнів ПТУ та 71,3% студентів, чие родинне життя

не є монолітним у мовному вимірі, визнали рідними обидві мови.

Проте, як уже зазначалося, рідна мова може не збігатися з функціонально першою мовою білінґва. При такому розумінні жодна з трьох груп не є однорідною, бо в кожній з них є респонденти, у яких функціонально перша мова збігається з рідною, і ті, в кого рідна мова відходить на другий план, а функціонально першою стає інша мова. Тому науковий інтерес має встановлення цієї розбіжності і визначення прошарку дійсно україномовних українців. Результати відповідного анкетування, яким охоплено 1089 респондентів, представлено у таблиці 2, де O_u та O_r позначають використання обох мов при домінуванні відповідно української або російської мови.

Аналіз таблиці показує, що серед тих, хто

Таблиця 2. Зв'язок мови спілкування та рідної мови респондентів (у %)

Мова спілкування Рідна мова (PM) респондентів	Учні СШ				Учні ПТУ				Студенти			
	Українська	Російська	O_u	O_r	Українська	Російська	O_u	O_r	Українська	Російська	O_u	O_r
Українська (PM _u)	15	14	34	47	14,7	15,1	30	40,2	13,1	12,9	31,5	52,5
Російська (PM _r)	4,2	72	6,4	17,4	2,6	77,4	2	18	3	72,9	6	18,1
Обидві (PM _{об})	4	12	34,7	49,3	3,1	14,7	20,1	52,1	3,5	10,5	38,6	47,4

визнав рідною українську мову, лише 14-15% продовжують спілкуватися українською, тобто демонструють одномовний тип поведінки, сформований спілкуванням з батьками. Від 13% до 15% опитаних стали повністю російськомовними, змінивши функціонально першу мову. Найбільший відсоток цієї групи - активно двомовні респонденти, причому частіше доміною є російська мова. Показник O_r зростає від 34% у старшокласників до 52,5% у студентів. Отже, визнаючи українську мову, мову батьків, рідною, переважна більшість опитаних, якщо не повністю змінює функціональну мову, то демонструє компромісний варіант мовної поведінки важливим компонентом комунікативної діяльності інформантів, бо, залишаючи незмінним україномовне сімейне спілкування, впливає на їхню мовну поведінку. Це виявляється в тому, що традиція спілкування з батьками рідною мовою, як пра-

вило, не переривається, навіть коли, дотримуючись норм свого колективу, особа в усіх інших ситуаціях переходить на російську мову.

Серед респондентів-українців, які вважають рідною російську мову як мову батьків, 72% старшокласників, 77,4% учнів ПТУ та 72,9% студентів продовжують російськомовний тип поведінки. Суттєво знижується відсоток тих, хто спілкується обома мовами: в середньому це 22% із значним переважанням показника O_r . Таким чином, рідна мова респондентів цієї групи, як правило, залишається функціонально першою, кількість двомовних осіб зменшується. Це пояснюється тим, що мова родини збігається, а не протидіє мові навколишнього середовища. Рідна мова, коли вона ототожнюється з російською, є важливим чинником, що зумовлює характер мовної поведінки.

Респонденти, які визнають рідними обидві

мови, а це в основному інформанти з неоднорідних у мовному вимірі родин, демонструють двомовний тип поведінки також з переважанням домінування російської мови. Від 10% до 13% опитаних спілкуються виключно російською мовою, що викликано впливом мовних норм колективу.

Отже, порівнюючи рідну мову білінгвів-українців з їхньою функціонально першою мовою, простежуємо різні тенденції у мовній поведінці. Рідна мова, ототожнена з російською, обумовлює одномовний, некомпромісний тип мовної поведінки. Коли ж рідною мовою є українська або обидві мови, то на тип мовної поведінки впливають стереотипи та норми навколишнього середовища, що призводить до змін функціонально першої мови, до вироблення двомовного, компромісного типу поведінки.

Проаналізувавши визначення респондентами рідної мови та їхню мовну поведінку, можна констатувати, що в інформантів з україномовних родин переважає культурно-ціннісний критерій визначення своєї рідної мови, оскільки відсоток тих, хто назвав українську мову рідною, значно перевищує відсоток тих, хто спілкується нею у більшості ситуацій. У респондентів з російськомовних родин функціональний та культурно-ціннісний критерії у свідомості, як правило, збалансовані. Така ситуація відображає, на жаль, несприятливі тенденції поширення української мови у молодіжному середовищі, констатує значний рівень конформності респондентів, а шляхи її подолання – у продуманій політиці держави у галузі мови, у створенні всіх умов для підтримки і популяризації української мови.

1. Авронин В. А. Двухязычие и школа // Проблемы двухязычия и многоязычия / Отв. ред. П. А. Азимов, Ю. Д. Дешериев, Ф. П. Филин.- М: Наука, 1972.- С.49 -62.
2. Бертагаев Т. Л. Билингвизм и его разновидности в системе употребления // Проблемы двухязычия и многоязычия / Отв. ред. П. А. Азимов, Ю. Д. Дешериев, Ф. П. Филин.- М.: Наука, 1972.- С. 82-88.
3. Возняк Т. Відродження івриту та української. Онтологічні підстави та наслідки // Сучасність,- 1992.- № 8.- С. 105-112.
4. Ибрагимов Г. Х., Зачесов К. Я. О понятии «родной язык» // Русский язык в национальной школе.- 1990.- № 8.-С. 8-11.
5. Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики II Мовознавство.- 1989.- № 1.- С. 3-10.
6. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект. Дис. ... д-ра філол. наук / Ін-т укр. мови.- К., 1994.- 360 с

T. Fedorchuk

NATIVE LANGUAGE AND ITS SELF-DETERMINATION BY BILINGUALS

The article deals with the problems of native language and its self-determination by bilinguals. It has picked out functional and cultural values criteria for identification this or that language as native. Moreover possible options of determination the native tongue by bilinguals are given. On the basis of the poll, the comparison has been done of the native tongue determination methods of bilingual person and their parents. The author analyses communicative behavior of the respondents and their declared native language.